

Kharazmi University

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.3, No. 6, Autumn & Winter 2022-2023

A Critique of Plantinga's Anti-Evidentialist Approach from the Perspective of Applied Philosophy of Religion¹

Narges Nazarnejad²

Abstract

The current study examines Plantinga's anti-evidentialist position through the perspective of applied philosophy of religion, illustrating how epistemological positions can have detrimental practical effects. The article's main claim is that entering the postmodern era and distancing thinkers like Plantinga from general rationality and lowering its standards, including the duty to ground claims on sufficient evidence, has eventually caused reason to be excluded from religious dialogue or to talk about a kind of regional rationality. The consequence of this transformation is the obstruction of dialogue between followers of various religions on the one hand, and believers and non-believers on the other, and lastly, the deprivation of human beings of common and agreed-upon criteria for criticizing each other's beliefs. When the issue of obstruction of dialogue and

¹ **Research Paper**, Received: 26/6/2022; Confirmed: 4/9/2022.

² Associate Professor of Department of Philosophy and Islamic Wisdom, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran, (nazarnejad@alzahra.ac.ir).

critique is combined with the fact that there is a close link between beliefs and actions, the problem becomes even worse; because without general criteria for criticizing beliefs, it will be impossible to criticize the actions resulting from them, and all groups, including extremist groups, will be able to absolve themselves of responsibility for their actions and justify their possible crimes in practice.

Keywords: Applied Philosophy of Religion, Evidentialism, Extremism, Plantinga, Postmodernism, Rationality.

Introduction

After the decline of the hegemony of the Enlightenment and modern rationality and following the entering of the human postmodern era, thinkers from different areas of knowledge decided to reconstruct and revive their weakened standpoints. In the absence of the strict standards of modern rationality, one of the areas its thinkers tried to repair their positions and confront the anti-religious plan of the Enlightenment is the field of religious knowledge. Alvin Plantinga (1932) is one of the contemporary philosophers of religion who has tried to create a gap in the secularism prevailing in American universities by criticizing some of the foundations of modern rationality. He is a defender of a branch of religious epistemology called reformed epistemology. Plantinga's reformed epistemology is mixed of common-sense realism and Calvinist theology. Plantinga claims that belief in God is rationally acceptable without meeting the standards of evidentialism and rationality of the Enlightenment era; because religious belief has ground and warrant, and this is enough to be considered rational. In the present paper, I intend to criticize Plantinga's anti-evidentialist approach from the perspective of the applied philosophy of religion for its practical consequences in the individual and social life of religious and non-religious people.

Conclusions

It seems that Plantinga's anti-evidentialist approach blocks the way of dialogue and criticism, and his method of defending the rationality of belief in God ultimately justifies the possible negative consequences of other religious beliefs. This matter when it comes to religions having social rituals and commends, the situation will become more unfortunate. For example, if religious extremists want to justify their beliefs by adhering to Plantinga's proposed method, how can

we establish a dialogue with them and challenge their beliefs? Can't they, like Plantinga, abandon general rationality and appeal to a kind of local rationality and claim that their beliefs, in their religious society, are rational and there is no need to justify others? What about the practical consequences of those beliefs? Assuming the acceptance of Plantinga's proposed method and considering the relationship between belief and action, is there a way to criticize the crimes of extremist religious and non-religious groups?

In my opinion, philosophers in general, and philosophers of religion in particular, should learn from history and pay serious attention to the practical consequences of their philosophical views and don't think that their epistemological duty is only at the theoretical levels and that they are not responsible for the practical consequences of their thoughts. Since the epistemological task of paying attention to the applications and consequences of thought is common between religious and non-religious philosophers, the necessity of the existence of something agreed upon by two sides seems obvious. Here is where the return to reason seems necessary as the only arbitrator that can still win the trust of different sides to a large extent, with the emphasis that we are now at the threshold of the post-modern age regarding appeal to reason. It means an era in which it is no longer possible to sanctify reason as in the modern era, nor should one demean reason as in the post-modern era; rather we should accept that reason, despite its limitations, is the only thing that can still bring everyone around to a certain extent and encourage followers of other religions and even non-religious people to discuss and mutually criticize each other's beliefs and actions. These conversations will not necessarily lead to decisive answers but will reduce the violence and extremism hidden in the views that despise reason and deny the possibility of rational dialogue. As the last word, it seems that from the point of view of the applied philosophy of religion, Plantinga's method for deciding the properly basic beliefs, is an example of the methods that are prone to justifying the beliefs and actions of religious and non-religious extremist groups.

Resources

- Dancy, Jonathan, Ernest Sosa, and Matthias Steup. (ed.), (2010) *A Companion to Epistemology*, Blackwell Publishing Ltd.
- Hamilton, Andy (2014), *Routledge Philosophy Guidebook to Wittgenstein and On Certainty*, Routledge Philosophy GuideBooks, Routledge.

- James William, (1897), 'The Will to Believe', New York: Longmans Green & Co. (From Pojman, Philosophy of Religion)
- Lippert-Rasmussen Kasper, Kimberley Brownlee and David Coady (2017) A Companion to Applied Philosophy, John Wiley & Sons, Ltd, UK.
- Magee, Bryan (2001), Story of Philosophy, DK, PUBLISHING, INC.
- Plantinga, Alvin & Nicholas Wolterstorff, (2004) Faith and Rationality, University of Notre Dame, the United States of America.
- Plantinga, Alvin, (1993) Warrant: The Current Debate, print ISBN 0195078624, Doi: 10.1093/01950786224.001.0001.
- Plantinga, Alvin (1987), 'Religious Belief without Evidence', From Pojman, Louis P. Philosophy of Religion_ An Anthology, Wadsworth, Inc. California, 1987.
- Plantinga, Alvin, (1981) Is Belief in God Properly Basic? *Noûs*, Vol. 15, No. 1, pp. 41-51, Published by: Wiley.
- Popper, Karl R. (1994), The Myth of the Framework, In defense of science and rationality, Routledge, London.
- Wittgenstein, Ludwig (1969), On Certainty, Edited by G. E. M. Anscombe and G. H. von Wright, Translated by Denis Paul and G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford.

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،
سال سوم، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی^۱

نرگس نظرنژاد^۲

چکیده

در پژوهش حاضر، از منظر فلسفه دین کاربردی، به نقد رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا پرداخته شده است؛ با این هدف که نشان داده شود چگونه موضعی در معرفت‌شناسی، می‌تواند تبعات عملی منفی در پی داشته باشد. ادعای اصلی مقاله این است که ورود به عصر پسامدرن و فاصله گرفتن اندیشمندانی چون پلنتینگا از عقلانیت عام و فرو نهادن معیارهای آن، از جمله وظیفه مستند کردن دعاوی، به بینه کافی، در نهایت سبب شده است تا عقل، یا به کلی از حوزه مباحث دینی خارج گردد و یا از عقلانیت منطقه‌ای و وابسته به جوامع دینی مختلف، سخن به میان آید. نتیجه این گذار، در هر دو حالت، مسدود شدن باب گفتگو میان پیروان ادیان مختلف از یک سو و دینداران و غیردینداران از سوی دیگر، و در نهایت، محروم ماندن انسان‌ها از در اختیار داشتن معیارهای عام و مورد وفاق، در نقد باورهای یکدیگر است. انسداد باب گفتگو و نقد، وقتی در کنار این واقعیت قرار می‌گیرد که میان باورها و اعمال، پیوند وثیقی وجود دارد، مسأله ابعاد ناگوارتری می‌یابد؛ زیرا با از میان رفتن معیارهای عام نقد باورها، نقد اعمال برآمده از آنها نیز مقدور نخواهد بود و همه گروه‌ها،

^۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۲۶؛ تاریخ تایید: ۱۴۰۱/۶/۱۳.

^۲. دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، (س) تهران، ایران.
(nazarnejad@alzahra.ac.ir)

از جمله گروه‌های افراط‌گرا می‌توانند خود را از پاسخ‌گویی در قبال اعمالشان معاف بدانند و عملاً جنایات احتمالی خویش را نیز موجه جلوه دهند.

کلیدواژگان: افراطی‌گری، بین‌جویی، پلنتینگا؛ فلسفه دین کاربردی؛ عقلانیت.

۱. مقدمه

پس از افول هژمونی عصر روشنگری (The Enlightenment) و عقلانیت مدرن، و به دنبال ورود بشریت به عصر پسامدرن، اندیشمندانی از حوزه‌های مختلف معرفت، بر آن شدند که جایگاه تضعیف شده خود را بازسازی و احیاء کنند. یکی از حوزه‌هایی که اندیشمندان آن کوشیدند تا به‌منظور مقابله با طرح دین‌ستیزانه عصر روشنگری و در غیاب معیارهای سختگیرانه عقلانیت مدرن، از طریق بازتعریف عقلانیت، یا از طریق اعلام بی‌نیازی از داوری‌های عقل، به ترمیم جایگاه خود پردازند، حوزه معرفت دینی است. شماری از اندیشمندان این حوزه «رویکردهای مفهومی و روش‌شناختی متفاوتی را برای دین‌پژوهشی، عرضه کرده‌اند. این رویکردها اساساً نامتمرکز (De-centered) تکثرگرا (Pluralistic) و ضد‌مبناگرا (Antifoundational) هستند. نتیجه کار اندیشمندان حوزه معرفت دینی، برجسته ساختن این دیدگاه مهم است که مدرنیته، سال‌ها از شناسایی دین، به‌عنوان مؤلفه ضروری فهم درست شخص، از جهان اجتماعی کنونی، غفلت ورزیده است» (McIlhenny, 2007, p152).

آلوین پلنتینگا (Alvin Plantinga) از جمله اندیشمندانی است که کوشید تا با نقد برخی از بنیان‌های عقلانیت مدرن، در سکولاریسم حاکم بر فضای دانشگاه‌های آمریکا خللی ایجاد کند. پلنتینگا مدافع نظامی فکری است که معرفت‌شناسی اصلاح شده (Reformed Epistemology) نامیده می‌شود. معرفت‌شناسی اصلاح شده پلنتینگا آمیزه‌ای است از واقع‌گرایی مبتنی بر عقل سلیم (Common Sense Realism) و الهیات کالونی (Calvinistic

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی / نرگس نظر نژاد / ۹۳

۱) (Theology). پلنتینگا، بخش عمده زندگی حرفه‌ای خود را صرفِ رها شدن از معرفت-شناسی سنتی کرد، مشخصاً رهایی از پارادایم «معرفت، مساوی باور صادق موجه». هدف غایی پلنتینگا در مجموعه سه بخشی تضمین و کارکرد درست،^۲ که با کتاب باور مسیحی تضمین شده، به بخش پایانی خود می‌رسد، این است که نشان دهد انسان‌ها به لحاظ معرفتی، حق دارند تا بدون استفاده از بینه و شاهد یا بدون استفاده از هر نوع برهان اثبات وجود خدا، به باورهای دینی اعتقاد ورزند. او ادعای خود را بر این واقعیت مستند می‌کند که نحوه شکل‌گیری باور دینی در فرد، مانند شکل‌گیری باورهایی است که درباره انسان‌های دیگر داریم. (Ibid, p157) پلنتینگا در واقع مدعی است که اعتقاد به وجود خداوند، بدون این که معیارهای بینه‌جویی و عقلانیت عصر روشنگری را واجد باشد، عقلاً پذیرفتنی است؛ زیرا باوردینی، دارای اساس (Ground) و تضمین (Warrant) است و همین امر، کافی است تا آن را عقلانی تلقی کنیم (Provenzola, 2000, p5).

صاحب این قلم، در یک کتاب و چندین مقاله به معرفی، تبیین و بررسی هم‌دلانه جنبه‌های مختلف آراء پلنتینگا پرداخته است. از این‌رو در مقاله حاضر تنها بر آنچه در عنوان مقاله آمده است، تمرکز می‌شود. با این توضیح، در ادامه، با توجه به اهداف مقاله، برآنیم تا نخست مدل عقلانیت پلنتینگا را تبیین کنیم و نشان دیدیم که وی چرا منتقد بینه‌جویی عصر روشنگری است و در مقابل، خود چگونه باور دینی را در غیاب بینه کافی، عقلانی تلقی می‌کند. سپس، از منظر فلسفه دین کاربردی به این امر خواهیم پرداخت که رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، فارغ از نقدهایی که در ساحت نظر، می‌توان به آن وارد کرد، به لحاظ عملی،

۱. الهیات کالونی، الهیاتی است که در آراء جان کالون (۱۵۰۹-۱۵۶۴)، متکلم فرانسوی و از رهبران سرشناس مذهب پروتستان، ریشه دارد.

۲. نک:

Warrant and Proper Function (1993); *Warrant: The Current Debate* (1993); *Warranted Christian Belief* (2000).

چه پیامدهایی دارد و کاربرد آن در زندگی فردی و اجتماعی، دینداران و غیردینداران را با چه وضعیتی مواجه خواهد ساخت. ذکر این نکته ضروری است که نقد رویکرد ضدبینه-جویانه پلنتینگا از منظر فلسفه دین کاربردی، جایگزین نقد این رویکرد، از جنبه نظری نیست و ما را از چنان نقدی بی‌نیاز نمی‌سازد. اما این مقاله، متکفل نقد نظری نیست و اساساً، نوآوری خود را در این می‌داند که تکرار آنچه در مقالات دیگر آمده، نیست و برای نخستین بار، به پیامدهای عملی این رویکرد پرداخته است.

از آن‌جا که در نظر است تا دیدگاه پلنتینگا از منظر فلسفه دین کاربردی، مورد نقادی قرار گیرد، لازم است به اجمال به چیستی فلسفه دین کاربردی اشاره‌ای کنیم. توجه فلسفه دین، به‌طور طبیعی، معطوف به بُعدی از امور است که امروزه می‌توان آن را بُعد کاربردی نامید. اگر در تعریفی حداقلی، فلسفه کاربردی را فلسفه‌ای بدانیم که به موضوعات مورد توجه عموم، می‌پردازد، آن‌گاه معنای این واقعیت که دین، همواره با چنین موضوعاتی سروکار داشته است، این خواهد بود که توجه فلسفی به دین، باید تا حدی بر این امر متمرکز گردد که دین در زندگی انسان‌ها و در جوامع بشری، چه معنایی دارد. (Lippert- Rasmussen, 2017, p541) با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان فلسفه دین کاربردی را تأمل فلسفی در باب معنا و پیامدهای دین و باورهای دینی، در ساحت فردی و اجتماعی دانست. ما در ادامه مقاله، موضع ضدبینه‌جویانه پلنتینگا را در خصوص باورهای دینی، از همین منظر مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۲. بینه‌جویی

بینه‌جویی (Evidentialism) یکی از نظریه‌های توجیه معرفتی است که بر اساس آن، باور به لحاظ معرفتی، برای شخص موجه است، اگر و تنها اگر شخص، بینه‌ای در اختیار داشته باشد که باور وی را تأیید کند. درباره ماهیت بینه این پرسش مهم مطرح است که آیا بینه، محدود به باورها (یا قضایای باور شده) است، یا این که دیگر حالات ذهنی، مانند تجارب

حسی را نیز شامل می‌شود و این حالات غیرعقیدتی نیز می‌توانند، بینه باشند؟ هر دو رأی، قائلانی دارد (Dancy, 2010, p349). بینه‌جویی در حوزه فلسفه دین، به دیدگاهی اطلاق می‌گردد که بر اساس آن، باورهای دینی تنها در صورتی می‌توانند به لحاظ عقلی پذیرفته شوند که شخص برای تأیید آن‌ها بینه کامل (Total evidence) در اختیار داشته باشد. مراد از بینه کامل، همه باورهای دیگری است که فرد، به آن‌ها معرفت دارد یا به‌نحو موجهی، صدق آن‌ها را باور دارد. نخستین بار، جان لاک^۱ بینه‌جویی را به‌عنوان اسلحه‌ای برای مقابله با فرقه‌گرایان متعصب روزگار خود، صورت‌بندی کرد. بعدها فیلسوفانی مانند ویلیام کلیفورد^۲ (William Clifford) از بینه‌جویی برای حمله به باورهای دینی، استفاده کردند. نوعی بینه‌جویی حداقلی را می‌توان در فیلسوفانی مانند توماس آکوئیناس^۳ نیز یافت؛ البته با این تفاوت که وی بر خلاف کلیفورد، معتقد بود که باورهای دینی شروط بینه‌جویی را برآورده می‌کنند و مؤید به بینه کافی هستند (Audi, 1999, p 294).

۳. دیدگاه‌های ضدبینه‌جویی

چنان‌که گفتیم بینه‌جویی، هم در میان خداناباوران، طرفدارانی دارد و هم در میان خدا‌باوران. نقطه اشتراک هر دو گروه این است که عقلانی بودن پذیرش باورهای دینی را به وجود بینه کافی، مشروط می‌کنند و طبیعتاً، نقطه افتراق آنان، در اعتقاد به برآورده

۱. جان لاک (۱۷۰۴-۱۶۳۲) پزشک و فیلسوف انگلیسی پدر تجربه‌گرایی و لیبرالیسم سیاسی و یکی از اثرگذارترین اندیشمندان روشنگری اروپا و قانون اساسی ایالات متحده آمریکا است.

۲. کلیفورد (۱۸۷۹-۱۸۴۵) ریاضیدان و فیلسوف بریتانیایی که نخستین‌بار در سال ۱۸۷۷ در نشریه "Contemporary Review" مقاله "اخلاق باور" را منتشر کرد. کلیفورد در این مقاله اصلی را مطرح ساخت که بعدها به نام اصل کلیفورد مشهور شد. این اصل می‌گوید: همواره، همه جا و برای همه کس باور به امری بر مبنای بینه ناکافی، نادرست است.

۳. قدیس توماس آکوئیناس (۱۲۲۵-۱۲۷۴) معروف به حکیم آسمانی، فیلسوف و متاله مسیحی ایتالیایی.

شدن یا برآورده نشدن شروط بینه‌جویی، در خصوص باورهای دینی است. در مقابل خدا‌باورانی که از مدل عقلانیت بینه‌جویی پیروی می‌کنند، خدا‌باورانی قرار دارند که هر یک به نوعی، منتقد پیش‌فرض بینه‌جویی هستند و الهیات عقلی را غیرضروری و حتی گمراه‌کننده می‌دانند. به طور کلی، در میان خدا‌باوران، سه دیدگاه ضدبینه‌جویی وجود دارد که در ادامه به آن‌ها خواهیم پرداخت.

۳.۱. ایمان‌گرایی

ایمان‌گرایی (Fideism) نخستین دیدگاه، ضدبینه‌جویی است. در فلسفه دین، ایمان-گرایی به موضعی اطلاق می‌گردد که بر اساس آن، در اثبات و پذیرش اعتقادات دینی، ایمان، بر عقل تقدم دارد و نقش عقل، یا فرعی است و یا وجود آن اساساً، غیرضروری است. ایمان‌گرایان معتقدند برای اجتناب از این که عقل، فرادست خداوند قرار گیرد، نباید باورهای دینی را در معرض ارزیابی عقلانی قرار داد. ایمان‌گرایی دو قرائت افراطی و معتدل دارد. براساس قرائت افراطی یا حداکثری، ایمان و عقل، ضد یکدیگرند؛ درحالی که قرائت معتدل یا حداقلی، به فراروی ایمان از عقل، در برخی از باورهای دینی بنیادین، قائل است (Bunnin, 2009, p255).

با توجه به آنچه گفته شد، ایمان‌گرایی، امری تشکیکی است و می‌توان از طیف ایمان‌گرایان سخن به میان آورد. در این طیف، بلز پاسکال (Blaise Pascal)^۱ معتدل‌ترین ایمان‌گرا محسوب می‌شود؛ زیرا او نه عقل را تحقیر می‌کند و نه الهیات عقلی را کاملاً مرود می‌شمرد، بلکه برخی از براهین سنتی اثبات وجود خدا را نیز معتبر می‌داند. با وجود این، پاسکال معتقد است که برهان عقلی، حتی در صورت معتبر بودن، تنها عقل را اقناع می‌کند و اثر آن بر قلب انسان، ناچیز است (Wainwright, 1988, p132). ذکر این نکته ضروری

۱. بلز پاسکال (۱۶۶۲-۱۶۲۳) ریاضیدان، فیزیکدان، مخترع، فیلسوف و متکلم مسیحی کاتولیک فرانسوی.

است که شیوه مواجهه پاسکال با ایمان به وجود خداوند، سبب شده است تا برخی از منابع، وی را مدافع عقلانیت عملی باور دینی بدانند، نه ایمان‌گرا؛ بدین سبب که او می‌گوید ما باید وجود خدا را باور کنیم، زیرا به نفع ماست که چنین کنیم تا خود را از خیر کثیر که در صورت وجود خداوند، نصیب ما خواهد شد، محروم نسازیم. (Pojman, 2008, p362)

سورن کی‌یر کگارد (Søren Kierkegaard)^۱ متفکری است که می‌توان وی را افراطی‌ترین عضو طیف ایمان‌گرایی محسوب کرد. او معتقد است که حقایق دینی را نمی‌توان با کمک عقل، مدلل ساخت؛ زیرا عقل محض تنها در اثبات حقایق انتزاعی، مانند حقایق منطق و ریاضیات، موفق است و حقایق انتزاعی، درباره وجود واقعی، چیزی به ما نمی‌گویند. به نظر وی، با استدلال عقلی، نمی‌توان چیزی را به نحو یقینی، اثبات کرد. در خصوص حقایق دینی نیز، عقل در بهترین حالت، تنها می‌تواند محتمل بودن آن‌ها را نشان دهد. در واقع از منظر عقل، حتی وجود خداوند نیز به نحو آفاقی، غیر یقینی است. به اعتقاد کی‌یر کگارد، مسأله تنها این نیست که بینه‌های اثبات وجود خداوند مبهم‌اند، بلکه مسأله این است که ورود ازلیت (Eternity) یا خداوند در زمان، امری پارادوکسیکال است. او بر این باور نیست که تجسد (Incarnation) منطقی محال است، اما قطعاً آن را نامعقول می‌داند؛ بدین معنا که معتقد است هر گونه ملاحظه عقلی، برخلاف تجسد حکم می‌کند. آنچه سبب می‌گردد تا ایمان‌گرایی کی‌یر کگارد را افراطی و حداکثری تلقی کنیم این است که وی ابهام، نامعقولیت و بی‌یقینی اجتناب‌ناپذیر باورهای دینی را ضروری ایمان می‌داند؛ زیرا به نظر او ایمان مستلزم خطر کردن است و بینه، خطر کردن را از بین می‌برد و بدین ترتیب ایمان را نابود می‌کند (Ibid, pp140-141).

۱. سورن کی‌یر کگارد (۱۸۵۵-۱۸۱۳) عارف، الهیدان و فیلسوف دانمارکی.

۳،۲. ویلیام جیمز و اراده معطوف به باور

دیدگاه ویلیام جیمز (William James)^۱ را می‌توان دومین دیدگاه ضدبینه‌جویی محسوب کرد. او در مقاله اراده معطوف به باور (The Will to Believe) برهانی را طرح می‌کند که بسیار فراتر از تمرکز بر عقلانیت باورهای دینی یا امور عملی زندگی است. او در واقع با طرح نکته‌ای معرفت‌شناختی، تعلیق حکم را در غیاب بینه کافی، به چالش می‌کشد. اگر موضع جیمز در این مقاله درست باشد، آن‌گاه این ادعا کاذب خواهد بود که: «به ازای هر شخص (S) و هر گزاره (P)، (S) تنها در صورتی مجاز است (P) را باور کند که برای محتمل‌تر بودن (P) بینه کافی در اختیار داشته باشد» (Wainwright, 2005, p180).

جیمز در مقاله «اراده معطوف به باور» می‌گوید اگر در معرض انتخاب میان دو فرضیه قرار گیریم، انتخاب‌های ما چند حالت خواهد داشت: اول، انتخاب بین دو فرضیه‌ای است که یکی حیاتی (Living) است و دیگری غیرحیاتی (Dead). دوم، انتخاب بین دو فرضیه‌ای است که یکی اضطراری (Forced) است و دیگری اجتناب‌پذیر (Avoidable) سوم، انتخاب بین دو فرضیه‌ای است که یکی خطیر (Momentous) است و دیگری پیش‌پا افتاده (Trivial). انتخاب حیاتی است، اگر هر دو فرضیه دارای اهمیت باشند؛ وگرنه غیرحیاتی است. انتخاب اضطراری است، اگر انتخاب یکی از دو فرضیه الزامی باشد؛ وگرنه اجتناب‌پذیر است. انتخاب بین دو فرضیه خطیر است، اگر فرصت انتخاب، تکرار نشدنی باشد؛ وگرنه پیش‌پا افتاده است. حال اگر انتخاب بین دو فرضیه، حیاتی، اضطراری و خطیر باشد، انتخاب واقعی است؛ وگرنه غیرواقعی است. جیمز می‌گوید اگر انتخاب واقعی باشد، اما به سود هیچ‌یک از دو فرضیه، بینه کافی در اختیار نداشته باشیم، نباید تعلیق حکم کنیم؛ زیرا با چنین تعلیقی ممکن است خود را در معرض خطر از دست دادن حقیقت قرار دهیم که خود، امری غیرعقلانی است. به نظر وی در چنین شرایطی، به جای تعلیق حکم، ساحت

۱. ویلیام جیمز (۱۸۴۲-۱۹۱۰) فیلسوف و روانشناس آمریکایی معاصر؛ پیشگام نهضت فلسفی پراگماتیسم.

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی / نرگس نظرنژاد / ۹۹

عاطفی وجود ما حق دارد و بلکه وظیفه دارد که وارد شود و بدون توجه به فقدان بینه عقلانی، فرضیه‌ای را برگزیند که لذت‌بخش‌تر و دلنشین‌تر است. (James, 1897, pp371, 374, 377-378)

۴. معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا

ویلیام وین‌رایت (William Wainwright)^۱ در کتاب *فلسفه دین خود*، معرفت‌شناسی اصلاح‌شده پلنتینگا را به‌عنوان سومین دیدگاه ضدبینه‌جویی، معرفی کرده است. بر اساس معرفت‌شناسی اصلاح‌شده یا کالونیستی، برخی از باورهای ما در برخی از شرایط، واقعا پایه هستند و همان باورها ممکن است در شرایط دیگری، واقعا پایه نباشند. به اعتقاد طرفداران این نوع معرفت‌شناسی، شرایط بسیاری وجود دارد که در آن‌ها اعتقاد به خدا نیز در شمار باورهای واقعا پایه قرار می‌گیرد. اگر چنین باشد، آن‌گاه شخص می‌تواند به وجود خدا معرفت یابد، بدون این‌که باور خود را به وجود خداوند، بر هیچ برهان یا باور دیگری مبتنی کند یا این‌که باور او به دلیل فقدان بینه، غیرعقلانی محسوب گردد. (Plantinga, & Wolterstorff, 2004, pp73-74) پلنتینگا به‌منظور دفاع از معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، به نقد مدل عقلانیت الهیات عقلی (Natural Theology) یعنی بینه-جویی مبتنی بر مبناگرایی کلاسیک می‌پردازد.

۴.۱. نقد پلنتینگا بر بینه‌جویی

پیش از پرداختن به نقدهای پلنتینگا بر بینه‌جویی، نخست با تعریف وی از بینه‌جویی خدا‌باورانه (Theistic Evidentialism) آغاز می‌کنیم: بینه‌جویی خدا‌باورانه آموزه‌ای است که بر اساس آن، باورهای دینی برای عقلا موجه بودن، باید بر بینه گزاره‌ای مبتنی باشند؛ یعنی چیزهای دیگری که فرد آن‌ها را باور دارد و می‌تواند آن‌ها را در قالب برهان عرضه

^۱. ویلیام وین‌رایت (۱۹۳۵-۲۰۲۰) فیلسوف دین معاصر آمریکایی.

کند. بینه‌جویی خدا باورانه^۱ با رنه دکارت و به خصوص جان لاک آغاز شده است. پلنتینگا آنان را مبنای کلاسیک می‌نامد. دکارت و لاک معتقدند که برخی از باورها، برای ما یقینی‌اند و ما در پذیرش آن‌ها موجهیم و در واقع رد کردن آن‌ها، در توان ما نیست. دو نوع باور وجود دارد که در این دسته قرار می‌گیرد: باورهایی که بدیهی ذاتی‌اند؛ مانند $۳=۲+۱$ و باورهایی که ناظر به حالات نفسانی ما هستند؛ مانند این باور که اکنون به نظر می‌رسد که دستی می‌بینم. لاک معتقد است که شخص تنها در صورتی در پذیرش باورهای غیر یقینی موجه است که آن باورها با توجه به باورهای یقینی او، ممکن یا محتمل باشند. در کنار بینه‌جویی خدا باورانه، با اعتراض بینه‌جویانه نسبت به باور دینی، مواجهیم. بر اساس این اعتراض، باور دینی ناموجه است؛ زیرا بینه گزاره‌ای کافی، در تایید آن وجود ندارد (Plantinga & Bergmann, 2015).

پلنتینگا اعتراض بینه‌جویان را به باورهای دینی، در دو اصل بیان می‌کند: (۱) پذیرش اعتقاد خدا باورانه، در غیاب بینه یا دلایل کافی، غیر عقلانی است؛ (۲) هیچ بینه‌ای یا به تعبیر دقیق‌تر، بینه کافی، برای گزاره «خدا وجود دارد» در اختیار نداریم. بینه‌جویان با توجه به این دو اصل، نتیجه می‌گیرند که اگر براهین اثبات وجود خدا، ناموفق باشند، آن‌گاه تنها موضع عقلانی، این نیست که صرفاً وجود خدا را باور نکنیم، بلکه تنها موضع عقلانی، الحاد است و نیازی نیست برای توجیه آن، دلیلی ارائه گردد (Plantinga, & Wolterstorff, 2004, p27).

پلنتینگا هر دو اصل اعتراض بینه‌جویان را مورد نقادی قرار می‌دهد. نخست به اصل دوم می‌پردازد و آن را ادعایی بسیار سنگین، تلقی می‌کند؛ زیرا به نظر وی هر چند براهین اثبات

۱. پلنتینگا میان بینه‌جویی خدا باورانه و بینه‌جویی به‌عنوان یکی از نظریات معرفت‌شناختی، فرق می‌نهد و مورد اخیر را عامتر از مورد اول می‌داند. او در بیان تفاوت آن‌ها می‌گوید که در بینه‌جویی معرفت‌شناختی، بینه محدود به بینه گزاره‌ای نیست و بینه غیر گزاره‌ای، از جمله حالات نفسانی را نیز شامل می‌شود.

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی / نرگس نظر نژاد / ۱۰۱

وجود خدا به تنهایی یا مجموعاً، وجود خدا را اثبات نمی‌کنند، اما نمی‌توان گفت کسی که بر اساس این براهین، به وجود خدا اعتقاد می‌ورزد، عقلاً ناموجه است. او سپس توجه خود را بیشتر به نقد اصل اول معطوف می‌سازد. او با این پرسش‌ها آغاز می‌کند: چرا باید فرض کنیم که اصل نخست صادق است؟ چرا باید فکر کنیم که خدا باور باید برای اعتقاد به خدا بینه‌ای در اختیار داشته باشد و گرنه اعتقاد او غیر عقلانی خواهد بود؟ چرا نباید فرض کنیم که خدا باور حتی وقتی بدون برهان یا بینه‌ای به خدا اعتقاد می‌ورزد، کاملاً در چارچوب حقوق معرفتی خود باقی مانده است؟ او سپس به بررسی واژه عقلانی می‌پردازد و آن را هنجاری (Normative) یا ارزشی (Evaluative) تلقی می‌کند؛ زیرا به نظر وی معترض با به‌کاربردن این واژه، از واقعیتی خیر نمی‌دهد، بلکه می‌خواهد بگوید فرد در قبال باورهای خود وظایف و تکالیفی برعهده دارد؛ درست همان‌طور که در قبال اعمالش، چنین است (Ibid, p30). روشن است که ادعای معترض بینه‌جو در خصوص وجود وظایف و تکالیف عقلانی، حاکی از اراده‌گرایی است؛ از این رو پلنتینگا که مدافع ناراده‌گرایی (Non-Volitionalism) و برون‌گرایی (Externalism) است، نقد مسئولیت‌ناپذیری عقلانی خدا باور را در غیاب بینه کافی، نقد واردی نمی‌داند. نقد عمده پلنتینگا بر اصل دوم اعتراض بینه‌جویان، این است که اساساً بینه‌جویی، در مبناگرایی کلاسیک ریشه دارد و به‌منظور نقد بینه‌جویی، نخست باید نشان داد که چرا بینه‌جویان، عقلانیت اعتقاد به وجود خدا را به ارائه بینه کافی، منوط کرده‌اند. در ادامه به نقد پلنتینگا بر مبناگرایی می‌پردازیم.

۴،۲. نقد پلنتینگا بر مبناگرایی کلاسیک

پیشتر دانستیم که پلنتینگا، دکارت و لاک را مبناگرایی کلاسیک نامید. مبناگرایی کلاسیک عنوانی است که پلنتینگا بدان داده است تا آن را از مبناگرایی مورد نظر خویش، یعنی مبناگرایی اصلاح شده، متمایز سازد. مبناگرایی کلاسیک، در منابع جدیدتر، مبناگرایی حداکثری (Strong Foundationalism) نامیده می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که

پلنتینگا با طرح مبنای‌گرایی اصلاح شده، در برابر مبنای‌گرایی کلاسیک، در واقع نوعی نقد بنایی انجام داده و در همان چارچوب مورد قبول مبنای‌گرایان، کاستی‌های مبنای‌گرایی کلاسیک را به تصویر کشیده است، اما وی در واقع، به نحو مبنایی، نافی مبنای‌گرایی است؛ زیرا مبنای‌گرایی نظریه توجیهی اراده‌گرا و درون‌گراست، در حالی که نظریه توجیه پلنتینگا، یعنی نظریه کارکرد درست، ناراده‌گرا و برون‌گراست و در نتیجه نمی‌توان پلنتینگا را مبنای‌گرا انگاشت. در ادامه نخست مبنای‌گرایی و سپس مبنای‌گرایی حداکثری را تعریف می‌کنیم و سرانجام به اجمال، نقدهای پلنتینگا را بر مبنای‌گرایی کلاسیک یا حداکثری، مطرح خواهیم ساخت. مبنای‌گرایی نظریه معرفتی است که بر اساس آن، معرفت مستلزم مبانی است؛ یعنی باید از باورهایی آغاز کنیم که یا خود نیازمند توجیه نیستند یا صرفاً به این سبب موجهند که ناگزیر از پذیرش آن‌ها هستیم تا بتوانیم باورهای دیگر را از آن‌ها استنتاج کنیم، وگرنه کسب معرفت، اساساً امکان‌پذیر نخواهد بود (Proudfoot, 2010, p144). مبنای‌گرایان دو نوع باور را از یکدیگر متمایز می‌سازند: باورهایی که از دیگر باورهای ما تأیید بینه‌ای (Evidential Support) دریافت کنند و باورهایی که بدون تأیید باورهای دیگر، مورد پذیرش ما هستند. دسته اخیر که باورهای واقعا پایه (Properly Basic Belief) نامیده می‌شوند، بنیان ساختار معرفتی^۱ ما را می‌سازند. پرسش مهمی که مطرح می‌شود این است که کدام نوع از باورها می‌توانند واقعا پایه باشند؟ حال می‌توان مبنای‌گرایی حداکثری را توضیح داد. آنچه مبنای‌گرایی را حداکثری می‌کند، پاسخی است که به پرسش از انواع باورهای واقعا پایه می‌دهد. بر اساس اندیشه اصلی مبنای‌گرایی حداکثری، باوری واقعا پایه است که امکان خطا درباره آن محال یا

۱. ساختار معرفتی هر فرد، مجموعه‌ای است از قضایایی که فرد بدان‌ها اعتقاد دارد؛ همراه با روابط معرفتی خاصی که بین این قضایا برقرار است.

تقریباً محال باشد. با توجه به این معیارِ صُلب و سخت، باورِ واقعا پایه باید یا بدیهی ذاتی (Self – Evident) باشد یا بطلان‌ناپذیر (Incorrigible) (Peterson, 2014, pp116-117). پلنتینگا در نقد مبنایگرایی کلاسیک (حداکثری)، نخست آن را به دو ادعا تحلیل می‌کند. البته او با توجه به برآیند دیدگاه‌های مختلف در باب باورهای واقعا پایه، بدیهیات حسی را نیز در شمار باورهای پایه قرار می‌دهد و دو ادعای مبنایگرایان کلاسیک را بدین صورت بیان می‌کند: (۱) باوری واقعا پایه است که بدیهی ذاتی، بطلان‌ناپذیر یا بدیهی حسی باشد؛ (۲) باور، واقعا پایه است، تنها اگر واجد شروطی باشد که در ادعای نخست آمده است. پلنتینگا می‌گوید ادعای نخست، به حد کافی صادق به نظر می‌رسد؛ اما ادعای دوم را ادعای بی‌دلیل می‌داند. او در ردّ این ادعا، دو دلیل عرضه می‌کند: نخست این که وی با ذکر چند نمونه از باورهایی که به‌نحو پایه آن‌ها را می‌پذیریم، نشان می‌دهد که تعداد باورهای پایه، بیش از چیزی است که مبنایگرایان کلاسیک ادعا می‌کنند. دلیل دوم پلنتینگا در ردّ مبنایگرایی کلاسیک این است که ادعای مبنایگرایان کلاسیک در خصوص حصر باورهای پایه در سه باور پیش‌گفته، ادعایی خودشکن است و ناسازگاری درونی دارد؛ زیرا خود این ادعا، باوری است که نه از باورهای دیگر استنتاج شده و نه واجد شروط واقعا پایه بودن است (Plantinga, 1987, PP461-462).

۴،۳. معیار باورهای واقعا پایه

به دنبال نقد شروط مبنایگرایان کلاسیک، در تعیین باورهای واقعا پایه، به طور طبیعی این پرسش مطرح می‌شود که پلنتینگا، خود چه معیاری برای واقعا پایه بودن ارائه می‌دهد. او در پاسخ می‌گوید که اساساً رایۀ هر نوع معیار پیشین برای تعیین باورهای واقعا پایه، ما را دچار همان مشکلاتی خواهد کرد که گریبان مبنایگرایان کلاسیک را گرفته است. راه کار وی، توسل به استقراء است؛ بدین معنی که ما باید نمونه‌هایی از باورها و شرایطی را که باورها در آن شرایط، واقعا پایه هستند، گردآوری کنیم و سپس در خصوص شروط لازم و کافی واقعا پایه بودن، فرضیه‌هایی صورت‌بندی کنیم تا بتوانیم تعیین کنیم که در کدام شرایط، پذیرش

باور مفروض به‌نحو پایه، عقلانی است و در کدام شرایط، چنین نیست. بر این اساس، به اعتقاد پلنتینگا، راه وصول به باورهای پایه، از پایین به بالاست، نه برعکس. در این میان، وقتی بحث واقعا پایه بودن یا نبودن اعتقاد به خدا مطرح می‌شود، جامعه آماری ما، باید جامعه خداباوران باشد، نه جامعه ملحدان؛ از این رو خداباوران، خود باید تعیین کنند که آیا اعتقاد به وجود خداوند، بدون در اختیار داشتن بینه کافی، عقلانی است یا نه (Ibid, P468).

۵. بررسی و نقد دیدگاه پلنتینگا در باب چگونگی تعیین باور پایه

تاکنون با دیدگاه پلنتینگا در باب واقعا پایه بودن اعتقاد به خدا آشنا شدیم؛ در نتیجه کاملا روشن است که چرا دیدگاه وی را در شمار دیدگاه‌های ضدبینه‌جویانه دسته‌بندی کرده‌ایم. اگر اعتقاد به وجود خداوند، باوری واقعا پایه باشد، آن‌گاه می‌توان مانند دیگر باورهای واقعا پایه، بدون نیاز به ارائه بینه، از عقلانیت اعتقاد به خدا دفاع کرد. دیدگاه پلنتینگا در خصوص عقلانیت اعتقاد به خدا، بدون نیاز به ارائه بینه، از جهات مختلف مورد نقادی قرار گرفته و صاحب این قلم نیز در جاهای دیگر بدان پرداخته است؛ اما آنچه در مقاله حاضر و از منظر فلسفه دین کاربردی، مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت، راه کار پلنتینگا برای تعیین باورهای واقعا پایه و به‌خصوص جامعه آماری مورد نظر وی است. مراد از نقد با رویکرد فلسفه دین کاربردی این است که می‌خواهیم ببینیم دیدگاه پلنتینگا در حوزه معرفت‌شناسی دینی، اگر مستند و تکیه‌گاه کسانی قرار گیرد، در عمل چه پیامدهایی می‌تواند داشته باشد. بدین منظور نخست چند مطلب را طرح و بررسی می‌کنیم و سپس در مقام ارزیابی نهایی، از این ادعا دفاع خواهیم کرد که نظر به پیامدهای عملی دیدگاه پلنتینگا، نمی‌توان با وی موافق بود.

۵.۱. عقل‌گرایی و جهان - تصویر ویتگنشتاینی

با راه حل پلنتینگا در مورد چگونگی تعیین باورهای واقعا پایه آشنا شدیم و دیدیم که جامعه آماری وی برای تعیین پایه بودن اعتقاد به خدا، جامعه خداباوران است، نه جامعه ملحدان.

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی / نرگس نظرنژاد / ۱۰۵

در این جا با مشکلی مواجه می‌شویم و آن اینکه چگونه می‌توان هم عقل‌گرا بود و هم برای تعیین باور پایه، مدلی را پیشنهاد کرد که با ایمان‌گرا بودن از نوع ویتگنشتاینی سازگار باشد؟ توضیح مشکل نخست را با بررسی این ادعا آغاز می‌کنیم که معرفت‌شناسی اصلاح شده، نوعی ایمان‌گرایی است. پلنتینگا می‌گوید صحت یا سقم این ادعا، به هدف ما از استعمال واژه ایمان‌گرایی بستگی دارد. اگر ایمان‌گرایی را اعتماد قطعی یا مبنایی به ایمان صرف بدانیم، همراه با تحقیر عقل، آن‌گاه معرفت‌شناسی اصلاح شده، ایمان‌گرایی نیست؛ اما اگر به جای این نوع ایمان‌گرایی افراطی، از ایمان‌گرایی معتدل سخن به میان آوریم که بر اساس آن می‌توان پاره‌ای از حقایق و تعالیم محوری دین را، که در شمار فطریات عقل نیستند، از طریق ایمان کسب کرد، آن‌گاه می‌توان معرفت‌شناسی اصلاح شده را نوعی ایمان‌گرایی دانست (Plantinga, Wolterstorff, 2004, PP87-88). حال در این میان، پلنتینگا اصرار دارد که معرفت‌شناس پیرو سنت اصلاح شده، در باب محوری‌ترین مسأله ادیان، یعنی مسأله اعتقاد به وجود خدا، به هیچ‌روی ایمان‌گرا نیست، بلکه از منظر معرفت‌شناسی اصلاح شده، اعتقاد به خدا در شمار فطریات عقل است و به واسطه طبیعت ذاتی انسان و نوعی آگاهی اُلوهی، در ذهن بشر جای دارد و انسان به مقتضای عقل، به وجود خدا اعتقاد می‌ورزد (Ibid, P91). پس با توجه به موضع پلنتینگا در باب مسأله اعتقاد به وجود خدا، فرد نمی‌تواند در این مسأله، هم عقل‌گرا باشد و هم ایمان‌گرا.

اکنون برای این که نشان دهیم موضع پلنتینگا در باب مسأله اعتقاد به وجود خدا، در آن واحد، هم موضعی عقل‌گرا است و هم ایمان‌گرا، به مفهوم جهان-تصویر (World-Picture) لودویک ویتگنشتاین (۱۸۸۹-۱۹۵۱) می‌پردازیم. ویتگنشتاین در کتاب در باب یقین (*On Certainty*) که یکی از مهم‌ترین و ماندگارترین آثار وی محسوب می‌شود، در خلال مثال‌های مختلف، مفهوم جهان-تصویر را مطرح می‌کند. هر چند اشارات پراکنده وی به این مفهوم، راه تفسیرهای بسیار متفاوت را باز می‌گذارد، اما در مجموع می‌توان به

برخی از ویژگی‌های به‌هم‌پیوسته آن دست یافت. نخست باید توجه کنیم که جهان-تصویر، غیر از جهان‌بینی (World-View) است. در کاربرد متعارف، جهان‌بینی چیزی است که آگاهانه بدان اعتقاد می‌ورزیم و آن را بیان می‌کنیم؛ در حالی که جهان-تصویر، آگاهانه نیست. ویتگنشتاین کلمه جهان‌بینی را گاه به معنای منفی و گاه به معنای مثبت به کار می‌برد؛ مثلاً در اشاره به این اعتقاد که قوانین طبیعی، تبیین پدیده‌های طبیعی هستند، با نگاهی منفی، آن را جهان‌بینی علمی می‌نامد، اما در رویکرد درمانی خود به فلسفه، با نگاهی مثبت، جهان‌بینی را بازنمون شفاف شیوه نگرش ما به امور تلقی می‌کند. به هر حال وجود عنصر آگاهی در جهان‌بینی و در مقابل، فقدان آن در جهان-تصویر، تفاوت مهمی است (Hamilton, 2014, PP129-130). جهان-تصویر ویژگی‌هایی دارد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

(۱) جهان-تصویر، خود صادق یا کاذب نیست، بلکه زمینه و چارچوبی است که صدق و کذب، بر اساس آن تشخیص داد می‌شود. «من، نه جهان-تصویر خود را پس از خرسندی نسبت به صدق آن، کسب کرده‌ام و نه واجد آن هستم، چون از صدق آن خرسندم. نه. جهان-تصویر من زمینه‌ای موروثی است که در آن صدق و کذب را تشخیص می‌دهم» (Wittgenstein, 1969, P94).

(۲) جهان-تصویر، به‌طور طبیعی، صراحتاً بیان نمی‌شود. گزاره‌هایی که جهان-تصویر را می‌سازند، مانند قواعد بازی هستند. قواعد بازی را صرفاً می‌توان در عمل آموخت؛ بدون نیاز به بیان صریح آن‌ها. جهان-تصویر به ندرت در قالب تفکر گزاره‌ای فرد بیان می‌شود، بلکه عمدتاً ناآگاهانه است.

(۳) شک در مورد یک گزاره، به منزله شک در جهان-تصویری است که آن گزاره بدان تعلق دارد؛ یعنی چنین شکی سبب می‌شود تا کل بدنه باورها و مفروضات آن جهان-تصویر، مورد تردید قرار گیرد.

(۴) جهان-تصویرهای جایگزین، وجود دارند (Hamilton, 2014, PP131-132).

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی / نرگس نظرنژاد / ۱۰۷

اکنون تا حدی با مفهوم جهان-تصویر ویتگنشتاین آشنا شدیم. این مفهوم را می‌توان در مباحث فکری مختلف به کار برد؛ اما ما در مقاله حاضر و با توجه به هدف این بخش از مقاله، با کاربرد آن در حوزه باورهای دینی سروکار داریم. ویتگنشتاین معتقد است که باورهای دینی مختلف نیز جهان-تصویرهای متعارض را به تصویر می‌کشند؛ به طوری که می‌توان گفت تفاوت کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها یا کاتولیک‌ها و ملحدان، در جهان-تصویرهای آنان است. جهان-تصویرهای رقیب، مانند نظریات علمی رقیب، عمل نمی‌کنند؛ یعنی در حالی که می‌توان نظریات علمی را تأیید یا تکذیب کرد، جهان-تصویرها، آن‌چنان برای فاهمه ما اساسی هستند که نمی‌توان تشخیص داد چه چیزی آن‌ها را تأیید یا تکذیب می‌کند. بدین ترتیب، تعهدات اساسی فرد، که از طریق جهان-تصویر او بیان می‌شود، در معرض ارزیابی عقلانی قرار نمی‌گیرد، بلکه بر ایمان، تصمیم یا دیگر فرآیندهای غیرعقلانی مبتنی است. به عبارت دیگر، جهان-تصویرها را نمی‌توان مورد نقادی قرار داد. این موضع، همان است که به ایمان‌گرایی یا تصمیم‌گرایی (Decisionism) معروف است (Ibid, P134-136).

حال اگر مجدداً به معیار پلنتینگا برای تعیین باور پایه و جامعه آماری مورد نظر وی توجه کنیم، به شباهت کامل شیوه پیشنهادی او با جهان-تصویر ویتگنشتاین پی خواهیم برد. وجود این شباهت، به خودی خود اشکالی را متوجه پلنتینگا نمی‌کند، بلکه اصرار پلنتینگا بر عقل‌گرا بودن معرفت‌شناسی اصلاح شده در مسأله اعتقاد به خداست که مشکل‌ساز است؛ زیرا لازم می‌آید که فرد در مسأله واحد هم عقل‌گرا باشد و هم ایمان‌گرا. پس پلنتینگا ناگزیر است یکی از دو موضع را اتخاذ کند و جمع دو موضع ممکن نیست؛ مگر این که از نوعی عقلانیت منطقه‌ای (Local Rationality) سخن به میان آورد و نهایتاً به نسبت‌گرایی معرفتی و پیامدهای آن گردن نهد. ظاهراً پلنتینگا ابایی ندارد که به بهای مردود شمردن

عقلانیت عام، به معرفت‌شناسی اصلاح شده پای‌بند بماند و از آن دفاع کند. در ادامه به پیامدهای مردود شمردن عقلانیت عام خواهیم پرداخت.

۵.۲. اسطوره چارچوب و نسبت‌گرایی معرفتی

پیش‌تر از تضعیف جایگاه عقلانیت مدرن، در دوره پسامدرن گفتیم. اکنون به پیامدهای این تضعیف می‌پردازیم و معرفت‌شناسی اصلاح شده پلنتینگا را در راستای پیامدهای تضعیف عقلانیت مدرن، مورد بررسی قرار می‌دهیم. به نظر می‌رسد روش پیشنهادی پلنتینگا برای تعیین باور پایه، وی را با مشکلی مواجه می‌سازد که می‌توان آن را به تعبیر کارل پوپر (Karl Popper) 'اسطوره چارچوب' (The Myth of the Framework) نامید. این اسطوره، زمینه خردگریزی (Irrationalism) را فراهم می‌آورد، و به نوعی نسبت‌گرایی معرفتی منتهی می‌شود، امکان گفتگو را از میان می‌برد و سرانجام در مقام عمل، ناامنی موجود در جهان را افزایش می‌دهد؛ از این رو پوپر خود تصریح کرده است که انگیزه اصلی وی در پرداختن به این اسطوره، مفاد عملی آن بوده است. مورد اخیر، نکته‌ای است که در مقاله حاضر، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پوپر در کتاب *اسطوره چارچوب خردگریزی و مسلم* فرض کردن آموزه‌های خردگریز را یکی از جنبه‌های نگران‌کننده زندگی عقلانی، در عصر ما تلقی می‌کند. او می‌گوید یکی از مؤلفه‌های این خردگریزی، نسبت‌گرایی است که بر اساس آن، صدق به زمینه عقلانی ما وابسته است. زمینه عقلانی، برای ما چارچوب تعیین می‌کند و صدق به دلیل وابستگی به چارچوب، از یک چارچوب، به چارچوب دیگر، متغیر می‌شود. پیامد وابستگی صدق به زمینه عقلانی تعیین‌کننده چارچوب، محال دانستن درک متقابل میان فرهنگ‌ها، نسل‌ها و دوره‌های تاریخی مختلف است. چالش پوپر، با نسبت‌گرایی برآمده از اسطوره چارچوب، این است که مدافعان نسبت‌گرایی برای درک متقابل،

۱. کارل پوپر (۱۱۰۲-۱۹۹۴) فیلسوف علم، منطق دان، ریاضی دان و اندیشمند اتریشی-انگلیسی.

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی / نرگس نظرنژاد / ۱۰۹

استانداردهای بسیار بالایی تعیین می‌کنند و سپس به علت این که چنین استانداردهایی غیرواقع بینانه است و امکان تحقق ندارد، اعلام می‌کنند که درک متقابل با افراد خارج از یک چارچوب مفروض، محال است. به نظر پوپر آنچه سبب می‌گردد تا چنین چالشی حائز اهمیت باشد این است که افزایش تولید سلاح‌های مرگبار، بقاء را تقریباً با مفاهمه برابر ساخته است؛ یعنی انسان‌ها برای بقاء و دور ماندن از آثار مخرب تولید سلاح، و تبدیل جنگ شمشیرها به جنگ کلمات، باید بتوانند با یکدیگر گفتگو کنند و لازمه گفتگو درک متقابل است (Popper, 1994, PP33-34).

پوپر در تبیین و نقد آنچه اسطوره چارچوب می‌نامد، مباحثی را مطرح می‌کند که به دلیل اهمیت آن مباحث، برای اهداف مقاله حاضر، در ادامه بدان‌ها می‌پردازیم. نخست باید بدانیم که مراد وی از اسطوره چارچوب چیست. او دیدگاهی را اسطوره چارچوب می‌نامد که بر اساس آن، گفتگوی عقلانی و ثمربخش محال است، مگر این که طرفین گفتگو در چارچوب فرض‌های پایه، با یکدیگر مشترک باشند یا دست کم برای پیشبرد اهداف گفتگو، در باب چنین چارچوبی توافق کرده باشند. چارچوب، غیر از رهیافت‌هایی است که پیش شرط گفتگو هستند؛ مثلاً میل به یافتن حقیقت یا تقرب به آن، یا تمایل به درک اهداف و مسائل دیگران، رهیافت است نه چارچوب. پوپر می‌گوید اسطوره چارچوب، به ظاهر برای انجام گفتگویی عقلانی، گزاره‌ای دقیق، معقول و منطقی است، اما برعکس، این گزاره نه تنها کاذب است که گزاره‌ای شرارت‌بار نیز هست و می‌تواند وحدت نوع بشر را از تضعیف کند و احتمال خشونت و جنگ را افزایش دهد. وی همین پیامدهای عملی منفی اسطوره چارچوب را علت اصلی مخالفت و نزاع خود با آن تلقی می‌کند. پوپر می‌پذیرد گفتگو میان کسانی که طرفدار دو چارچوب مختلف هستند، دشوار است، اما وی، بر خلاف مدافعان اسطوره چارچوب، ثمربخشی گفتگو را به وجود اختلاف منوط می‌کند و معتقد است که تنها چنین گفتگویی می‌تواند با طرح پرسش‌های جدید و دشوار و به لرزه درآوردن آراء

طرفین گفتگو، افق‌های عقلانی آنان را گسترش دهد و هرچه فاصله میان آراء طرفین بیشتر باشد، گفتگو پر بارتر خواهد بود. در نتیجه، چنین گفتگویی به رغم ادعای مدافعان اسطوره چارچوب، محال نیست و حتی اگر به موضعی مشترک منتهی نشود، می‌تواند به فهم متقابل طرفین گفتگو کمک کند (Ibid, PP34-36).

حال به نظر می‌رسد که جامعه آماری مورد نظر پلنتینگا، از سنخ اسطوره چارچوب است و او با مشروط کردن بداهت وجود خدا به جامعه مسیحی، نه تنها امکان گفتگو میان دینداران و غیردینداران را منتفی اعلام کرده است که با توجه به دیدگاه حصرگرایانه‌اش در بحث تنوع ادیان، می‌توان گفت وی امکان گفتگو میان پیروان ادیان مختلف را نیز ناممکن می‌داند. در عین حال، همان‌طور که اسطوره چارچوب به نسبت‌گرایی منتهی می‌شود، دیدگاه پلنتینگا نیز نسبت‌گرایی معرفتی را در پی دارد. این ادعا که معرفت‌شناسی اصلاح شده به نوعی نسبت‌گرایی معرفتی راه می‌برد، پیش‌تر در مقاله‌ای با عنوان «معرفت، باور، و معرفت‌شناسی اصلاح شده» (Knowledge, Belief, and Reformed Epistemology) اثر جی وان هوک (Jay M. Van Hook)^۱ مطرح شده است. سخن عمده وان هوک این است که پلنتینگا با رد مبنای‌گرایی حداکثری یا کلاسیک و جایگزین کردن آن با معرفت‌شناسی اصلاح شده، دیدگاه خود را به ورطه شکاکیت و نسبی‌گرایی افکنده است. وان هوک می‌گوید هدف معرفت‌شناسی از زمان افلاطون تا روزگار ما فراهم آوردن مبنای مشترکی بوده است که بر اساس آن بتوان دعوی معرفت کرد یا دعاوی معرفت را نقد و توجیه کرد یا در باب دعاوی معرفت به توافق رسید. اینک برخی از فیلسوفان در خصوص وجود چنین مبنای مشترکی، تردید کرده‌اند؛ حال با وجود این تردید و بدون در اختیار داشتن مبنای مشترک، چگونه می‌توان از معرفت دم زد؟ در این میان معرفت‌شناسی اصلاح شده، پس از انکار

۱. جی وان هوک (۱۹۳۹-) فیلسوف آمریکایی.

نقدی بر رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا، از منظر فلسفه دین کاربردی / نرگس نظرنژاد / ۱۱۱

مبناگرایی کلاسیک، تعریف دقیقی از معرفت ارائه نمی‌دهد و تفاوت معرفت را با باور یا حتی باور عقلانی، بیان نمی‌کند. وان هوک می‌گوید در فلسفه غرب غالباً یکی از تقریرهای مبناگرایی، به‌عنوان نظریه معرفت پذیرفته شده است. بر اساس این تقریرها، گزاره را می‌توان معرفت تلقی کرد، اگر و تنها اگر گزاره‌ای مبنایی (پایه) باشد یا به روش مناسب، از گزاره‌های مبنایی استنتاج شده باشد. معرفت‌شناسی اصلاح شده از یک‌سو، مبناگرایی کلاسیک را رد می‌کند و از سوی دیگر، معیاری که جایگزین معیار معرفت مبناگرایی کلاسیک باشد، ارائه نمی‌دهد. حال معرفت‌شناسی اصلاح شده چگونه می‌تواند از نسبت‌گرایی اجتناب ورزد؟ همچنین فرد چگونه می‌تواند میان معرفت‌شناسی اصلاح شده و شکاکیت ایمان-گرایانه، که بر اساس آن می‌توان به خدا ایمان داشت، اما نمی‌توان نسبت به او، ادعای معرفت کرد، فرق نهد و یکی را برگزیند؟ (Hook, 1996, PP322-324, 329)

۵.۳. غفلت از تنوع ادیان و تنوع باورهای دینی

پیش‌تر ضمن بررسی دیدگاه مخالفان بینه‌جویی، با دیدگاه ویلیام جیمز آشنا شدیم. اکنون برآنیم تا با اشاره به رأی جیمز در باب حقیقت دین و نقدی که بر محدودیت رأی وی وارد شده است، نشان دهیم که رأی پلنتینگا در باب حقیقت دین نیز، به دلیل مشابهت با رأی جیمز، در معرض همان نقد قرار دارد و در نهایت، اگر روش پلنتینگا برای تعیین باورهای پایه، در خصوص ادیان دارای شعائر جمعی نیز به کار رود، علاوه پیامدهای نظری، تبعات عملی ناگواری نیز در پی خواهد داشت. جیمز اولاً و بالذات، دین را چیزی می‌داند که افراد، خود، آن را تجربه می‌کنند. وی بین دو چیز فرق می‌نهد: تجربه دینی داشتن، که از آن فرد است و حیات دینی که از جماعت دینی یا کلیسا گرفته شده است. به نظر جیمز، دین مؤمن عادی که پیرو آداب مرسوم کشور خود است، دینی است که دیگران برای وی ساخته‌اند. دین از نظر جیمز عبارت است از احساسات، افعال و تجارب فردی انسان‌ها در خلوت خود، و از آن جهت که خود را در ارتباط با چیزی می‌یابند که آن را امر الوهی تلقی می‌کنند

(Taylor, 2003, PP4-5). پلنتینگا نیز، با توجه به این که عضو کلیسای پروتستان و وابسته به شاخه اصلاح شده یا کالونیستی مسیحیت، و ملهم از سنت الهیاتی و دعاوی معرفت‌شناختی جان کالون است، بر جنبه ارتباط فردی انسان با خدا تأکید می‌ورزد و توسل به تجارب دینی فردی شخص را برای توجیه باورهای دینی کافی می‌داند. او به نقل از کالون به موقعیت‌ها و شرایطی اشاره می‌کند که فرد در آن‌ها دست خدا را در جهان می‌بیند و حضور او را تجربه می‌کند و به دنبال همین تجربه‌های دینی فردی، مجاز می‌گردد تا به وجود خدا اعتقاد ورزد. پلنتینگا می‌گوید به اعتقاد کالون، خداوند هر روز از طریق مهارت و هنر مشهود در ساخت جهان، بر ما جلوه می‌کند. به علاوه او ما را به گونه‌ای آفریده که گرایش داریم دست او را در کار جهان بینیم؛ چنان که وقتی به گلی می‌اندیشیم یا آسمان پرستاره‌ای را نظاره می‌کنیم، مایلیم باور کنیم که خدا آن‌ها را آفریده است. شرایط خاص یا تجارب دینی فردی دیگری که کالون به آن‌ها اشاره می‌کند و آن‌ها را توجیه‌کننده اعتقاد به وجود خداوند به نحو پایه می‌داند، عبارتند از: احساس مخاطب خداوند بودن، در خلال مطالعه کتاب مقدس؛ احساس بخشوده شدن توسط خداوند، به دنبال پشیمانی از ارتکاب عملی پست و حقیر؛ بازگشت به سوی خدا و یاری طلبیدن از او هنگام مواجهه با خطر؛ احساس حق‌شناسی نسبت به خداوند، در قبال برخورداری از زندگی شیرین و خرسندکننده. به اعتقاد کالون، همه این موقعیت‌ها و شرایط خاص که فرد در آن‌ها خیریت مطلق خداوند را می‌ستاید، بی‌شک اعتقاد به وجود خداوند را نیز به همراه دارند (Plantinga, 1981, P46).

چنان که دیدیم پلنتینگا تنها به جنبه فردی دین نظر دارد و ارتباط فردی و شخصی انسان و خدا مورد توجه اوست و از میان اعتقادات دینی نیز تنها بر اعتقاد به خدا تأکید می‌ورزد؛ زیرا معتقد است اگر نشان داده شود که اعتقاد به خدا به عنوان محوری‌ترین اعتقاد دینی، عقلا موجه است، توجیه عقلانی اعتقادات دیگر، دشوار نخواهد بود. حال این پرسش مطرح می‌شود که چگونه می‌توان از عقلانیت اعتقاد به خداوند، به عقلانیت دیگر باورهای دینی

منتقل شد؛ به‌ویژه وقتی که پای ادیان اجتماعی در میان آید؟ علاوه بر باورها، اعمال و شعائر ادیان نیز نیازمند بررسی و توجیه عقلانی است و نمی‌توان نقش آن‌ها را در حیات فردی و اجتماعی نادیده گرفت. در بخش ارزیابی نهایی، مجدداً به این مطلب بازمی‌گردیم.

۵.۴. غفلت از تأثیر باورها بر اعمال

یکی از جهات بسیار مهمی که معمولاً در فلسفه محض به‌عنوان قسیم فلسفه کاربردی مغفول واقع می‌شود، آثار و تبعات نظریه‌پردازی‌های فلاسفه است؛ چنان‌که برای مگی (Bryan Magee)^۱ در کتاب سرگذشت فلسفه بدان اشاره می‌کند. وی در اشاره به آموزه تقدیر ازلی (Predestination)^۲ آگوستین قدیس (۳۵۴-۴۳۰م) و تعالیم مارکسیسم می‌گوید که این دو نمونه، در کنار نمونه‌های دیگر، اثبات می‌کند که چگونه ممکن است یک اندیشه محض، در عمل، عاملی برای توجیه کشتارهای جمعی باشد؛ همان‌گونه که حتی بیش از یک‌هزار سال پس از آگوستین نیز، آموزه تقدیر ازلی او همچنان اندیشه‌ای زنده بود و نه تنها بر اندیشمندان دینی برجسته کاتولیک که بر اصلاح‌گرایان پروتستان، یعنی چهره‌های شاخصی مانند لوتر و کالون نیز تأثیر فراوان داشت (Magee, 2001, P52). مگی با این عبارات توجه ما را به اهمیت پیامدهای عملی نظریه‌پردازی‌های فیلسوفان جلب می‌کند و نشان می‌دهد که نظریات فلسفی، برخلاف تصور نظریه‌پردازان، در مقام نظر محصور نمی‌مانند، بلکه قابلیت آن را دارند که از مخزن اندیشه‌ها بیرون کشیده شوند و در عرصه عمل،

۱. برای مگی (۱۹۳۰-۲۰۱۹) فیلسوف، مجری، سیاستمدار و نویسنده معاصر بریتانیایی که فلسفه را به میان مخاطبان عام آورد.

۲. بر اساس این آموزه، انسان نمی‌تواند به تنهایی و مستقل از اراده الهی نجات یابد، بلکه برای رستگاری، به مداخله و مدد الهی نیاز دارد؛ از این رو نفوس جهنمی، آنانی هستند که خداوند به نفع‌شان مداخله نکرده است و بر اساس مشیت او، لعنت شده‌اند. این آموزه در قرون بعدی، دستاویزی شد تا اربابان کلیسا به استناد آن، سوزاندن و شکنجه هزاران نفر را به بهانه مرتد و لعنت شده بودن، توجیه کنند.

به کار روند. در ادامه و در مقام ارزیابی نهایی، به پیامدهای عملی احتمالی دیدگاه پلنتینگا خواهیم پرداخت.

۶. ارزیابی نهایی

مقاله حاضر را با این سخن آغاز کردیم که با عبور از عصر مدرن و به دنبال رهایی از معیارهای سختگیرانه عقلانیت حاکم بر آن عصر، این مجال فراهم آمد تا اندیشمندان حوزه معرفت دینی نیز در صدد احیاء جایگاه تضعیف شده خود برآیند. در این خصوص، به دیدگاه پلنتینگا پرداختیم و تلاش وی را برای رهایی از بینه‌جویی برآمده از عقلانیت مدرن، به تصویر کشیدیم. همچنین در مقدمه اشاره شد که در نظر داریم تا از منظر فلسفه دین کاربردی به نقد رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا پردازیم. با هدف نقد دیدگاه وی، به چند مطلب پرداختیم: نخست این که روش پلنتینگا در تعیین باور پایه، در تحلیل نهایی، در شباهت کامل با نظریه جهان-تصویر ویتگنشتاین است و به دلیل همین شباهت، نوعی ایمان‌گرایی است که با اصرار پلنتینگا بر عقل‌گرا بودن معرفت‌شناسی اصلاح شده در مسأله اعتقاد به خدا، جمع‌شدنی نیست. دوم، محصور ماندن معرفت‌شناسی اصلاح شده در چارچوب جامعه مسیحیت و این که روش پلنتینگا برای تعیین باورهای پایه، نهایتاً به نسبی-گرایی معرفتی منتهی می‌شود و باب گفتگو را مسدود می‌کند. سوم، پلنتینگا به تنوع ادیان توجه نکرده و از ادیانی که باورهای اجتماعی دارند، غافل بوده است. همچنین وی دفاع از عقلانیت باورهای دینی را به دفاع از عقلانیت اعتقاد به خدا محدود کرده است؛ در حالی که باورهای دینی متنوعی وجود دارند که دفاع عقلانی از آنها نیز ضروری است و حتی با فرض پذیرش بداهت وجود خداوند، ضرورتاً، دیگر باورهای دینی، توجیه عقلانی نخواهد شد. چهارم، پلنتینگا به آثار عملی نظریات و دعاوی فلسفی خود از جمله دعاوی معرفت-شناختی، توجه نکرده است. برآیند موارد چهارگانه فوق این است که رویکرد ضدبینه‌جویانه پلنتینگا راه گفتگو و نقد را مسدود می‌کند و در صورتی که روش وی در دفاع از عقلانیت

اعتقاد به خدا، در مورد دیگر باورهای دینی، نیز اعمال گردد، قابلیت آن را دارد که تبعات منفی احتمالی برآمده از آن باورها را نیز توجیه کند. این امر، وقتی در خصوص ادیان اجتماعی مطرح شود، وضعیت ناگوارتر خواهد شد؛ به‌عنوان مثال اگر افراط‌گرایان دینی، بخواهند با تمسک به روش پیشنهادی پلنتینگا، باورهای خود را توجیه کنند، چگونه می‌توان با آنان دیالوگ برقرار کرد و باورهای آنان را به چالش کشید؟ آیا آنان نیز نمی‌توانند مانند پلنتینگا، عقلانیت عام را فروگذارند و به عقلانیتی منطقه‌ای متوسل گردند و مدعی شوند که باورهای آنان، در جامعه دینی خودشان، عقلانی است و نیازی نیست دیگران را توجیه کنند؟ در خصوص تبعات عملی آن باورها چگونه؟ آیا با فرض پذیرش روش پیشنهادی پلنتینگا و با توجه به ارتباط میان باور و عمل، راهی برای نقد جنایات گروه‌هایی افراط‌گرای دینی و غیردینی، وجود دارد؟ در عین حال، باید اذعان کرد که با توجه به منش شخصی پلنتینگا، بسیار بعید است خود وی، در شمار کسانی قرار گیرد که طالب گفتگو نیستند و خشونت‌ها و ناامنی‌های موجود در جهان را تقبیح نمی‌کنند.

به نظر نگارنده، فیلسوفان به‌طور عام، و فیلسوفان دین به‌طور خاص، باید از تاریخ عبرت گیرند و به کاربردها و پیامدهای عملی نظریات و دیدگاه‌های فلسفی خود، توجه جدی مبذول کنند و گمان نبرند که وظیفه معرفتی آنان محصور در مقام نظر است و پاسخ-گویی در قبال تبعات اندیشه‌هایشان، بر عهده آنان نیست؛ به‌ویژه با توجه به این که گذار از اندیشه‌ای، به اندیشه دیگر، همواره گذار منطقی نیست و چه‌بسا اندیشه‌ای، زمینه ساز گذار روانشناختی بسیار ناهنجاری باشد.

از آن جایی که وظیفه معرفتی توجه به کاربردها و پیامدهای اندیشه، به فیلسوفان دیندار اختصاص ندارد و فیلسوفان غیردیندار نیز باید چنین وظیفه‌ای را بر عهده گیرند و در برابر نقدها و چالش‌های مخالفان، گشوده باشند، ضرورت وجود امر مورد وفاق طرفین، ضرورتی آشکار به نظر می‌رسد. این جاست که بازگشت به عقل، به‌عنوان تنها داوری

که هنوز می‌تواند تا حد زیادی، اعتماد طرفین را جلب کند، مطرح می‌گردد؛ البته با این تأکید که ما اینک در خصوص توسل به عقل، در آستانه عصرِ پسا- پسامدرن قرار گرفته‌ایم. مراد عصری است که در آن، نه دیگر می‌توان مانند عصر مدرن، عقل را تقدیس کرد و نه باید به سان عصر پسامدرن، به تحقیر عقل دست زد؛ بلکه باید پذیرفت عقل با وجود کاستی‌هایی که دارد، تنها چیزی است که هنوز می‌توان همگان را، تا حدی، حول آن گرد آورد و به کمک آن، با پیروان ادیان دیگر و غیردینداران نیز، گفتگو کرد و به نقد باورها و اعمال یکدیگر پرداخت. بدیهی است که این گفتگوها الزاما به پاسخ‌های فیصله‌بخش منتهی نخواهد شد؛ اما بی‌شک، از خشونت و افراطی-گری نهفته در دیدگاه‌هایی که عقل را تحقیر و امکان گفتگوی عقلانی را نفی می‌کنند، خواهد کاست. سخن آخر این که از منظر فلسفه دین کاربردی، روش پلنتینگا در خصوص چگونگی تعیین باور پایه، نمونه‌ای است از دیدگاه‌هایی که مستعد توجیه باورها و اعمال گروه‌های افراط‌گرای دینی و غیر دینی هستند.

Resources

- Audi, Robert (ed.), (1999), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, Second Edition.
- Bunnin, Nicholas and Jiyuan Yu (2009), *the Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, UK.
- Dancy, Jonathan, Ernest Sosa, and Matthias Steup. (ed.) (2010) *A Companion to Epistemology*, Blackwell Publishing Ltd.
- Hamilton, Andy (2014), *Routledge Philosophy Guidebook to Wittgenstein and On Certainty*, Routledge Philosophy GuideBooks, Routledge.
- James William, (1897), "The Will to Believe", New York: Longmans Green & Co. (From Pojman, *Philosophy of Religion*)
- Lippert- Rasmussen, Kasper, Kimberley Brownlee and David Coady (2017), *A Companion to Applied Philosophy*, John Wiley & Sons, Ltd, UK.
- Magee, Bryan, (2001), *Story of Philosophy*, DK, PUBLISHING, INC.

- McIlhenny, Ryan (2007), Academic Journals Database, «The Postmodern Condition as a Religious Revival: A Critical Review of William Connolly's Why I am Not a Secularist... », journaldatabase.info › journal › issn1449-775.
- Peterson, Michael & others (2014), Philosophy of Religion: Selected Readings 5th Edition, Oxford University Press, New York.
- Plantinga, Alvin & Michael Bergmann (2015), Religion and epistemology, Routledge Encyclopedia of Philosophy, version2, Doi: 10.4324/9780415249126-K080-2.
- Plantinga, Alvin & Nicholas Wolterstorff (2004), Faith and Rationality, University of Notre Dame, the United States of America.
- Plantinga, Alvin (1993), Warrant: The Current Debate, print ISBN 0195078624, Doi: 10.1093/01950786224.001.0001.
- Plantinga, Alvin, (1987) "Religious Belief without Evidence", From Pojman, Louis P. Philosophy of Religion: An Anthology, Wadsworth, Inc. California, 1987.
- Plantinga, Alvin (1981), Is Belief in God Properly Basic? Noûs, Vol. 15, No. 1, pp. 41-51, Published by: Wiley.
- Pojman, Louis P. (2008), Philosophy of Religion: An Anthology, Thomson Higher Education, fifth edition, printed in the United States of America.
- Popper, Karl R. (1994), The Myth of the Framework, In defense of science and rationality, Routledge, London.
- Provenzola, A. Thomas, (2000) "The Rationality of Religious Belief in a Postmodern Age", A Dissertation at Trinity International University, Deerfield, Illinois.
- Proudfoot, Michael (2010), The Routledge Dictionary of Philosophy, Routledge, London and New York, Fourth Edition.
- Taylor, Charles (2003) Varieties of religion today: William James Revisited, Harvard University Press, United States of America.
- Van Hook, Jay M. (1996), "Knowledge, Belief, and Reformed Epistemology" from Philosophy of Religion: Selected Readings, Michael Peterson & others, Oxford University Press, New York.
- Wainwright, William (1988), Philosophy of Religion, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California.
- Wainwright, William (2005), The Oxford Handbook of Philosophy of Religion, Oxford University Press, Inc. New York.

- Wittgenstein, Ludwig, (1969), On Certainty, Edited by G. E. M. Anscombe and G. H. von Wright, Translated by Denis Paul and G. E. M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford.